

Неля МОМОТ

(Київ)

ЛЮДИНОЦЕНТРИЗМ ТВОРЧОСТІ Т. ШЕВЧЕНКА ЯК КОНЦЕПЦІЯ ФІЛОСОФІЇ БУТТЯ (НА МАТЕРІАЛІ ПОВІСТІ «НЕСЧАСТНИЙ»)

У статті розглядається людиноцентричний підхід до змалювання художніх образів повісті «Несчастный» як основу Шевченкової творчої концепції філософії буття.

Ключові слова: філософізм, людиноцентризм, автор-наратор, екзистенційний аспект, автобіографізм.

Key words: philosophism, anthropocentrism, author-narrator, existence aspect, autobiographism.

Постановка проблеми. Динаміка сучасного літературознавства все ближче підводить до питання розуміння художнього твору як явища мистецтва, яке потребує філософського підходу до осмислення механізму впливу на читача. В різні часи до цього застосовувалися радикальні підходи (М. Бахтін, Ю. Тинянов, В. Жирмунський, Р. Інгарден та інші).

Художній твір – явище, яке поєднує складні та суперечливі моменти світової історії, соціального розвитку, духовні цінності, постійний пошук і знаходження важливих рішень, еволюцію людського буття, світоглядну культуру та філософське переосмислення всього вищеназваного. «Закони побудови художнього тексту значною мірою в сутності своїй є законами побудови культури як цілого [4, с. 41]».

Дослідження аналізу художнього твору в різних теоріях прямолінійні, як багато моделей взагалі, набули певного схематизму й не можуть охопити всю повноту і складність такого глобального літературного явища. Необхідні нові підходи, які б поглибили погляди на сутність літературного твору, на закономірність процесу сприйняття прози та поезії, що в кінцевому результаті

сприяє входженню кожної людини в загальнокультурний світовий контекст. Найголовніше у пошуку таких підходів, щоб методи, за допомогою яких досліджується художній твір, не носили однобічний характер. «Одним зі згубних наслідків глобального знищення наукових шкіл у гуманітаристиці 20 століття була втрата різновекторності наукових пошуків. Одноступенчовість в науці – показник її вимирання. Наукові різномудства відточують дослідницьку думку [5, с. 57]».

Про структурованість та системність художнього твору є багато ґрунтовних досліджень. Це беззаперечна істина. Останніми, найбільш сучасними у цьому напрямі є праці професора Г. Клочека, який розробив концепцію складу поезики літературного твору, що ґрунтується на системологічній основі: «Нам багато чого відкриється в літературному творі, якщо зуміємо побачити його як системно організовану цілісність, всі компоненти котрої «працюють» на «кінцевий результат [3, с. 6]».

Дослідники не раз висловлювали думку про те, що художній твір – це певна модель світу. Ю. Лотман зазначав, що текст, а точніше його структура, відображає певний обрис світу, тобто його художня модель.

Художній текст – це ще й багаторівнева система: «Зміст будь-якого культурно цінного тексту будується як багаторівнева система, в якій розуміння одного пласту ще не забезпечує проникнення у зміст інших [5, с. 105]».

Таким однобічним аналізом відзначаються літературознавчі розвідки, що стосуються прозової спадщини Т. Шевченка. «Російським повістям Шевченка автобіографізм притаманний такою мірою, що вони тривалий час використовувалися біографами як документальне джерело [7, с. 27]». Це безперечно ґрунтовний пласт цих художніх текстів, але не єдиний. Швидше якраз той, що допомагає проникнути у глибокий світ філософізму, Шевченківського філософського розуміння буття людини.

Актуальність статті визначається новим прочитанням прози Шевченка, у якій він інший, аніж у поезії. Він майже не критикує, не повчає прямо, не засуджує, не дає оцінок. На диво, Шевченко просто оповідає, ненав'язливо

підводячи читача до певних суджень, міркувань, а зрештою і висновків. Саме так завуальовано автор-наратор дає картини життя, вводить людські образи, що обов'язково привертають до себе читацьку увагу складною долею героїв, показом того, як по-різному кожен з персонажів реагує на виклики долі.

Мета статті полягає у тому, щоб проаналізувати художній світ повісті «Несчастный», позначену глибоким філософізмом, та визначити людиноцентризм як Шевченківську концепцію філософії буття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти прози Т. Шевченка досліджувала Н. Демчук. Вона зазначила, що повісті подають важливу інформацію про особу самого автора, його суспільно-політичні, педагогічні та філософські погляди [1]. С. Гетьман вивчала проблеми ідеалу людини та його втілення у системі персонажів Шевченкових повістей у співвідношенні із загальною соціокультурною концепцією доби Просвітництва [2].

Виклад основного матеріалу. «В епосі створюється враження відсутності розповідача, художній світ начебто існує сам по собі, поза чиеюсь свідомістю. Це, звичайно, лише ілюзія. Художній світ розгортає перед очима читача суб'єкт розповіді, «автор» [6, с. 112]». Присутність самого Шевченка у всій його творчості, тобто наскрізний автобіографізм, пояснюється постійною потребою у самовираженні. «Масштаб і художня якість усього створеного письменником найчастіше визначаються мірою потреби в самовираженні. Існує пряма залежність між потребою в самовираженні особистості та його художньою обдарованістю. Загостреність чуттєвого сприймання світу, глибина проникнення в соціальну та моральну проблематику дійсності, здатність до емпатії, тобто зарядження духовними станами інших людей, – усі ці ознаки художньої обдарованості особистості зумовлюють її потребу в самовираженні [3, с. 70]». Так, оповідач у тексті повісті «Несчастный» репрезентує самого Шевченка. Це образ наратора, який передає враження людини, що опинилася вперше в Орській фортеці. Все, що оточує, починаючи з художнього змалювання пейзажу і завершуючи показом долі людей, покладено в основу

розповіді. Хоча іноді Шевченко-наратор підкреслює, що він – людина, далека від оповідача: «После этого спустя десятка три лет встретился я в Орской крепости с несчастным однофамильцем названного мне ямщиком помещика... [8, с. 243]». Повість датована 1855 роком, а Шевченко орієнтує на розповідача поважного віку. Образ автора набуває суб'єктного типу. Проаналізуємо його за критеріями, визначеними В. Смілянською [6]. Перший – ступінь співвіднесеності з реальним автором-письменником. Ураховуючи, що розповідь починає людина, що вперше опинилась в Орській фортеці: «...как неприятно такой пейзаж действует на одинокую душу новичка [8, с. 240]», робимо висновок, що це автор – автобіографічний герой-розповідач. Далі штучна ретроспективність у розповіді щодо віку оповідача репрезентує «чужу» свідомість. Тобто відчувається перемежоване використання автогенного героя-розповідача з ліро-епічним оповідачем. Така комбінація вказує на деяку недосконалість наративної майстерності Шевченка-прозаїка, недостатній досвід у застосуванні непритаманного (можливо, дещо неприродного, продукованого) для поета літературного роду. Другий критерій – ступінь об'єктності, зображеності автора. Розповідач у центрі подій подає персонажів і те, що з ними відбувається. Фрагменти тексту, які подають фабулу, насичені діалогами персонажів, майже відсутні коментарі автора, хіба що окремі фрази-звернення до читача, які допомагають вимальювати сюжетну лінію. Третій критерій – зовнішня чи внутрішня позиція, яку займає носій викладу. На початку оповідач спостерігає за «Несчастным» і описує тільки те, що здатен побачити та дізнатися від інших, тобто тримається на периферії подій із зовнішньої позиції. В процесі наративу позиція змінена на внутрішню. Після знайомства з головним героєм оповідач пригадує раніше відомі події, місця, пов'язані з родиною Іполіта. Автору відомі всі деталі, він перевтілюється у «власне автора». Отже, знову чіткої авторської позиції не відчувається. Тобто прозовий образ автора чітко не належить до суб'єктного чи автогенного типу, що не стосується ліричного Шевченка-автора. Він з експліцитного плавно переходить в імпліцитний. Незалежно від того, яким є носій викладу подій у повісті, її

нарратив цікавий сюжетно. Автор намагається додати певної детективності до побудови сюжетної лінії. Пролог знайомить читача з головним персонажем – білявим юнаком Іполітом, а потім розвиток сюжету з ретроспективного погляду дає можливість простежити знайомство його батьків, їх одруження, народження головного героя, дозрівання та становлення його особистості. Оповідач був сам свідком певних подій, якісь він знав з розповідей інших, та все ж, стилістично маневруючи фразами, що додають детективності та інтриги, викликає зацікавлення в читача і бажання дізнатися про хід подій та їх розв'язку: «Это происшествие меня сильно заинтересовало, но как разгадать подобную загадку? [8, с. 241]», «О, если б я знал тогда, что когда-то придется мне писать историю обитателей этого роскошного уединения! [8, с. 243]», «Тут бы, казалось, и всему происшествию конец. Вот то-то и нет, тут только, можно сказать, начало самой истории... [8, с. 244]», «А цель её была такая...Но нет, зачем прежде времени развязывать торбу? [8, с. 254]». Загалом у повісті простежується прийом сентиментально-просвітницької прози. «Нарація обсаджена позафабульними відступами, які містять емоційний коментар до зображеного, автобіографічні спогади, філософські та морально-етичні роздуми; розповідач демонструє «механізм» сюжетної композиції, звертається до героїв і до «благосклонного читателя» як до зичливого бесідника, – загалом цей наратор близький до розповідної манери Гоголя [6, с. 218]».

Шевченко-прозаїк моделює образ головного персонажа: його доля змальована від народження до періоду служби рядовим солдатом в Орській фортеці. На початку оповіді навіть ім'я не називається, тільки прізвисько «Несчастный», яке далі стане в уяві автора збірним образом певного «сословия»: «Слово «несчастный» странно как-то было произнесено солдатом. Мне показалось, что он этим словом называет какое-то сословие, а не то, что оно собственно выражало [8, с. 241]». Негативними характеристиками супроводжується «воинское сословие» в листах, у «Щоденнику» і в прозі Шевченка. Зокрема, у записі «Щоденника» від 14 липня 1857 року зазначено: «Солдаты – самое бедное, самое жалкое сословие в нашем православном

отечестве. У него отнято всё, чем только жизнь красна: семейство, родина, свобода... Но офицеры, которым отдано всё, ...чем же они разнятся от бедняка солдата?... Ничем они, бедные, не разнятся, кроме мундира... Бесчеловечное воспитание. Зато дешёвое. А главное, скорое... [9, с. 15]». Шевченко художньо змальовує портрет «Несчастливого», відразу вдаючись до психологічного аналізу: «...толпа расступилась, не прерывая песни, и подбоченясь, пошёл вприсядку. Меня поразила наружность этого юноши. Что-то благородное было в нём и что-то низкое, отталкивающее [8, с. 241]». Вражующий танец-психоз спочатку дає розуміння якогось відчаю, здається, єдиної можливості вирізнятися в натовпі, що притаманно молодим відчайдухам. Шевченко змальовує картину вуличної «пляски»: «...я увидел идущую толпу солдат с балалайкою и бубном. Толпа против лачуги остановилась, из толпы образовался кружок, грянула лихая песня с бубном и присвистом, и из толпы послышалось: – Ай да помещик! Ай да дворянин! Орёл! Просто орёл! [8, с. 240-241]». Вигуки натовпу дають відчуття шаленого ритму. І поведінка, й зовнішність юнака вразили оповідача і викликали зацікавленість. Побачена картина так уплинула на очевидця, що навіть йому наснилася: «В продолжение ночи мне всё мерещился белокурый молодой атлет и слышались слова: «Ай да помещик!... [8, с. 241]». Під час особистого знайомства визначення «Несчастный» змінюється на інше: «Это было что-то вроде идиота.. Трезвый, он упорно молчал.. Одна пляска для него имела ещё какую-то прелесть... Я попробовал было его со стороны образования, и он мне такую чепуху загородил... [8, с. 242]».

Автор буде нарративний центр, навколо якого будуть обертатися долі інших персонажів. Родинна історія розпочинається так само – спочатку певний позитив, але із сумно-тривожними елементами. Опис маєтку поміщика Хлюпіна з англійським чудовим парком перемежується описом села, що належить йому ж, але є виявом абсолютної бідності, убогства: «...в селе ни одной избы хоть мало-мальски порядочной: та без клетки, та без сеней, та пошатнулась, а та совсем повалилась. Кругом всё растёт и зеленеет, а в селе, как говорится, хоть шаром покати, – ни одного деревца. Или мужикам

запрещено сажать деревья, или Бог их знает. Может быть, и сами не хотят, а помещику и невдогад их заставит, благо у самого под рукою английский парк со всеми причудами [8, с. 242]». Опис церкви завершує цей «вид весьма живописный», що підкреслює духовну вбогість людей: «...церков с высоким шпием колокольни, довольно затейливой архитектуры и мало свидетельствующая о вкусе зодчего, а может быть, и самого ктитора [8, с. 242]». Автор змальовує життєву історію батька (два одруження, діти від обох дружин) і не випадково розповідає читачеві, де познайомився з другою дружиною – матір'ю Іполіта («заветный домик» на Пісках у Петербурзі). Між тим наратор продовжує моделювати сюжет, комбінувати причинно-наслідкові дії і вводить у композицію твору розповідь про батьків Марії Федорівни, матері «Несчастного». Загалом інформативно це не переобтяжує текст, а навпаки дає чітке розуміння, чому саме такою була вищезгадана героїня. Автор украплює моралізаторські відступи: «А есть опять люди, которые ко всем ласкаются, а их все или ненавидят, или боятся и ненавидят. К числу таких людей принадлежит и моя Марья Фёдоровна [8, с. 248]». Крім того, це певним чином пояснює те, чому вона потім віддасть у такий будинок доньку свого чоловіка Лізу. Марія Федорівна рано залишилася без матері, майже не відчула родинної ніжності та турботи. Батько – військовий, мати не довго змогла витримати життя дружини прапорщика (померла від хвороби, залишивши маленьку доньку батькові). Знову моралізаторство у притаманній Шевченкові ліричній манері: «Безумная и трижды безумная девушка, решающаяся влюбляться и выходит замуж за армейского... По-моему, это такая великая со стороны женщины жертва, что мало-мальски порядочный мужчина не должен бы её не только помогать, но даже и желать [8, с. 245]». На вихованні у денщика, безграмотність – ось так зростала Марія. З дитинства дівчинці було знайоме казармене життя в степових укріпленнях: після відставки батька перевели в Оренбурзький край. Раннє кохання приводить Марію в Петербург, де вона залишається, покинута коханцем-чиновником. У столиці доля її привела до будиночку на Пісках. Шевченко штрихами змалював на цьому прикладі життєву історію багатьох

обездолених дівчат, навіть панянок. На перший погляд, авторське розгортання сюжету, форми зчеплень композиційних елементів, можливо, й не зовсім відточені. Відчувається, що проза Шевченка базується більше на сюжетних прийомах. Композиційно твір виграє тільки завдяки змальованим соціальним чинникам, які призводять до тієї чи тієї ситуації. Життя Марії Федорівни змінить зустріч із майбутнім чоловіком. У силу своїх душевних можливостей вона буде намагатися триматися як належить дворянці, але ніжність і милосердя з'явиться тільки тоді, коли вона сама буде готова стати матір'ю. На повну потужність материнські почуття проявляться тільки до власного сина – Іполіта. Діти чоловіка від першого шлюбу залишаються поза увагою, єдине, що турбувало, – чи будуть вони заважати Іполіту стати власником усього батькового майна. Марія все зробила для того, щоб збулася її мрія: «Она подвигается к своей цели верно, она и довольна [8, с. 254]». Слепа материнська любов призвела до того, що Іполітушка поповнив когорту «несчастных», і знову-таки за волею матері. Життя Марії Федорівни має завершитися у дівочому монастирі. Автор-моралізатор обирає для неї вічне покаяння.

Чи міг Іполіт вирости іншим у такій родині? Навряд. У чомусь він повторив долю матері. Порівняймо: «...деревенские мальчишки выучили её [Марию] в бабки играть [8, с. 245]»; «...застала своего Ипполитушку играющим в бабки с дворниковым белокурым румяным мальчуганом [8, с. 270]». Освітою Марії Федорівни батько не опікувався: «Её какой-то солдат и грамоте выучил [8, с. 246]»; «...она едва может кое-как свою фамилию нацарапать [8, с. 273]». Іполіта вона віддала на навчання тільки після неприємної події, коли він убив півня господарки квартири: «Это неприятное происшествие имело ту свою хорошую сторону, что оно напомнило Марье Фёдоровне о том, зачем она приехала в столицу [8, с. 273]». А далі – стрімкий розвиток жахливої моральної деградації Іполіта. Та й завершення повісті – це покарання Іполіта (відправлений на службу рядовим за клопотанням матері) та Марії Федорівни (засуджена за пригноблення дітей свого чоловіка до дівочого віддаленого монастиря).

Образи героїв у Шевченковій прозі символічно багатозначні, мають свій емоційно-психологічний склад, текст визначає стратегію розвитку їх долі. Відчувається, що автор утілює екзистенційний аспект власного світовідчуття. Відчувається автобіографічна трансформація у розкритті образів. Через образ розповідача він висловив власні моральні цінності, розуміння людського буття – аж до філософського осмислення понять «покарання», «покаяння», Божої ласки. В цьому й криється християнська філософська мораль творчості Шевченка. Власне цим і вирізняється його художня проза. Особливо показовим у цьому аспекті з повісті «Несчастный» є образ хлопчика Миколки – сина поміщика Хлюпіна від першого шлюбу. Він залишився сліпим після епідемії віспи. Шевченко з особливим щемом змальовує долю цієї дитини. Це водночас і образ дитини-сироти, й образ сліпця-перебенді. Фізична вада відкрила духовний світ Миколки: «...он, возвышаясь духом в звуках божественной гармонии, был тысячу раз счастливее тысячи зрячих людей... [8, с. 264]». Недолюблений матір'ю, яка рано зійшла в могилу, забутий батьком, байдужий мачусі, він залишився не тільки без освіти, а й без родинного виховання, яке в українців визначалося насамперед християнською мораллю: «Первое, чему учит мать-христианка едва начинающее лепетать дитя своё, это складывать три пальчика, креститься и произносит слово «Бозя». У бедного Коли рано взяла судьба эту нежную наставницу, а мачеха об этом забыла, и так он, уже двенадцатилетний мальчик, не знал ни одной молитвы и не умел даже перекреститься! [8, с. 261]». Миколка не знав, що таке церква. Вперше почутий дзвін відразу викликав у його душі щось особливе, магнетично притягував до себе. Наближення хлопчика до розуміння релігії навіює певні асоціації з дитинством самого Шевченка. Роки його навчання у дяка перегукуються з навчанням Миколки у священика. Саме пережиті хлопчиком відчуття на шляху до Бога швидше за все змальовані автором з власного досвіду: «...он знал уже наизусть заутреню, обедню и вечерню, несколько десятков псалмов, все воскресные Евангелия и почти все послания апостола Павла [8, с. 262]»; «...божественная мелодия и восторженный лиризм Давидовых [псалмов]

возносив его непорочную душу превыше небес [8, с. 263]»; «Или случится покойник в селе, дьячка просят Псалтырь прочитать над покойником, а он попросит Колю. И Коля, взявшись за полу или за палку, идёт за мужиком, куда его приведут; придёт, станет, читает «Трисвятое», «Приидите» и начнёт с «Блажен муж», даже до «Мал бех», – хоть бы тебе в одном слове ошибся [8, с. 263]». Особливо вражаючим є те, що уривки з Біблії та молитов, використані у повісті, за змістом є такими, що дають надію на Божу ласку та допомогу: «С нами Бог, разумеите, языцы, и покоряйтесь, яко с нами Бог»; «Всё упование моё на Тя возлагаю, Матерь Божия»; «Не ревнуй лукавнующим, ниже завидуй творящим беззаконие» [8, с. 264]. І власне тема Бога надає оптимістичного завершення твору.

Поетична спадщина Шевченка визначена як високохудожня скарбниця майстерності мови, образів, мотивів. Проза залишається малодослідженою частиною творчості. Для критиків Шевченкової доби, коли він мав намір її опублікувати, вона, можливо, була запізнілою за стилем, манерою тощо. Щодо сучасного літературознавства – це багатий матеріал, насичений «вічними» темами. Людиноцентризм – ось що об'єднує загалом увесь масив прози Шевченка. Еволюція людської душі, тема добра і зла стали ключовими для повісті «Несчастный». Шевченко сконцентрував стратегію розвитку сюжету над визначеною ним філософською проблемою буття – людська сутність та формування її духовного начала.

Бібліографія

1. Демчук Н. Художній світ прози Т. Шевченка : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Л. : ЛДУ ім. І. Франка, 1999. – 19 с.
2. Гетьман С. Просвітницький ідеал людини та його образна інтерпретація у повістях Т. Шевченка : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К. : НАН України. Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2003. – 19 с.
3. Клочек Г. Енергія художнього слова. – Кіровоград : Редакційно-видавничий відділ КДПУ ім. В. Винниченка, 2007. – 448 с.

4. Лотман Ю. Внутри мыслящих миров. – М. : Языки русской культуры, 1996. – 448 с.
5. Лотман Ю. Воспитание души. – СПб : Искусство-СПб, 2005. – 624 с.
6. Смілянська В. Шевченкознавчі роздуми. – К.: НАН України. Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2005. – 492 с.
7. Шевченківська енциклопедія: робочий зошит. – К. : НАН України. Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2004. – 240 с.
8. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / НАН України. Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наукова думка, 2003. – Т. 3 : Драматичні твори. Повісті. – 592 с.
9. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / НАН України. Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наукова думка, 2003. – Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості. – 496 с.